

Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri*

Doç. Dr. Ekrem Buğra Ekinci¹

I. Klasik Devirde Mahkemeler

Eski hukukumuzda monarşiyle yönetilen devletlerin hepsinde olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını adı ne olursa olsun (halife, sultan, emir, padişah vs.) devlet başkanının uhdesindeydi. Ancak devlet başkanı bu fonksiyonlarını vekilleri vasıtasıyla kullanır; yargı fonksiyonunu da devlet başkanı adına onun tayin ettiği hâkimler yerine getirirdi.

İslâm dünyasında kadı adı verilen hâkimleri belli yargı çevrelerinde dava görüp çözümlmek üzere devlet başkanı tayin ederdi. Hz. Peygamber bizzat dava dinleyip hüküm verdiği gibi, kadılar da tayin etmiş; O'ndan sonraki halifeler de bu yolda hareket etmişlerdi. Abbasîler zamanında kadiülkudatlık adlı bir makam ihdas edilerek İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin gözde öğrencisi, büyük hukukçu Ebu Yusuf bu makama getirilmişti. Günümüzdeki adalet bakanlığı ile temyiz mahkemesi ve yüksek idare mahkemesi başkanlıkları gibi görevlere karşılık gelen bu makam artık kadıları tayin etmeye ve halifenin yargı yetkisini onun adına bu makam kullanmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nde de ilk olarak Osman Gazi tarafından kadılar tayin edilmiş; Sultan I. Murad zamanında da önceki İslâm devletlerindeki kadiülkudatlığın benzeri kazaskerlik kurumu ihdas edilmiş, kadıları artık bu makam tayin etmeye başlamıştır. Daha sonra bu makam Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı adı verilen ve kaza, fetva ve öğretim işleriyle uğraşan sınıfın başıydı. Osmanlı ülkesi kaza adını taşıyan yargı çevrelerine taksim edilmişti. Bunların her birine medreselerin yüksek sınıflarından mezun olmuş üstün ahlâk ve ilmî ehliyet sahibi kimselerden iki yıllığına kadılar tayin edilirdi. Mekke, Medine gibi mutena yerlerde bu süre bir yıldır. (Günümüzde noterlikte olduğu gibi) sırada bekleyen herkesin göreve tayin edilebilmesi ve kadıların gittikleri yerlerde halkla içli-dışlı olmalarına yol açmamak

* *Yeni Türkiye*, Ocak-Şubat 2000, Yıl: 6, Sayı: 31, Sayfa: 764-773.

¹ Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Kürsüsü Öğretim Üyesi

maksadıyla tesbit edilen bu bir veya iki yıllık süre sonunda kadılar merkeze gelerek yeni bir göreve atanmalarını beklerlerdi. Bu bekleme süresinde de medreselerde müderrislik yaparak nazârî bilgilerini geliştirebilirlerdi. Kadıları önceleri buldukları bölgelere göre kazaskerler tayin ederken XVI. asırdan sonra giderek kazaskerliğin önüne geçerek ilmiye sınıfının başı durumuna gelen şeyhülislâmlık makamı bir takım üst rütbeleri kadıları tayin etme yetkisini kazanmıştır.

İşleri yoğun olan yerlerde kadılar kendilerine kadılık vasıflarını haiz kimselerden vekiller seçebilirlerdi. Bunlara naib denirdi. Kimi zaman uzak yerlere tayin edilen kadılar görev yerlerine gitmeyerek merkezde kalır ve yerlerine naib tayin ederlerdi. Önceleri kadıların muayyen maaşları yoktu, mahkeme gelirleriyle geçinirler, yanlarındaki naib, kâtip, muhızır ve mübaşir gibi görevlilerin maaşlarını da kendileri karşılardı. Kadılar, dava görmenin yanısıra, buldukları yerin idare, maliye ve belediye işleriyle de görevliydi. O devirde muayyen mahkeme binaları yoktu. Kadılar ya evlerinde veya camilerde dava dinlerlerdi. Hatta bazen yolda giderken bile kadıya başvurup davasını arzedenler olur, hemen ayak üzeri dava görülüp karar verildiği olurdu. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlardı. Bunun dışında aralarında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Mülkî âmirlerin de kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tayin edilir ve doğrudan merkezle yaşmalarını yürütürdü. Mahkemelerde İslâm hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı vs.) tarafından yerine getirilirdi. Verilen karara itirazı olan bunu başşehirde bulunan Divan-ı Hümâyun'a götürebilirdi. Divan hükmü inceler, hukuka aykırılık görürse davayı yeniden görülmek üzere ya hükmü veren veya başka bir mahkemeye gönderir, yahud da davaya bizzat kendisi bakarak neticelendirirdi. Divan'nın kararına karşı da herkesin padişaha başvurma hakkı vardı.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde her kaza çevresinde bulunan ve kadıların başkanlık ettiği şer'îye mahkemeleri dışında merkezde bulunan Divan-ı Hümâyun, Veziriâzam Divanları ile kazaskerlerin, ayrıca esnaf üzerinde lonca ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesiblerin, malî konularda defterdarların, askerler üzerinde Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya'nın, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerin, Hz. Peygamber soyundan gelenler üzerinde nakibüleşrafların, öte yandan taşralarda beylerbeyi ve sancakbeyleri divanlarının da bir takım yargı yetkileri vardı.

II. Tanzimat Devrindeki Mahkemeler Reformu

Osmanlı tarihini umumiyetle iki devre ayırmak âdet olmuştur; Beş asırdan fazla bir zamanı ihtiva eden klasik devir ve öte yanda bir asrı bulmayan ancak en az önceki kadar mühim hadiselerin cereyan ettiği Tanzimat devri. Hayli uzunca olan ilk devirde mahkemeler teşkilatı ufak tefek istisnalarla beraber hep bir yeknesaklık arzeder. Ancak ilkinde göre oldukça uzun olan ikinci devir boyunca adliye teşkilatında çok mühim reformlar yapılmış, imparatorluğun sonuna kadar hükûmetin mahkemeler teşkilatı üzerinde tasarrufu devam etmiştir.

1. Adliye Reformlarının Sebepleri

A. Islahata Duyulan İhtiyaç

Osmanlı Devleti uzun yüzyıllar dünyanın en güçlü devleti olarak yaşamıştır. Bunun arkasında askerî ve siyasî güç (*gazâ ruhu*) yanında, devlet kurumlarının sağlamlık ve zamana göre mükemmelliği yatıyordu. Gerçekten Osmanlı adlî sistemi devrinin en üstünüydü. Öyle ki Avrupa devletlerinin bile zaman zaman bu sistemi inceleyerek örnek aldıkları biliniyor. Ancak devletin zamanla askerî, siyasî ve malî bakımdan güç kaybetmesine paralel olarak sosyal alanda da çözülme başlamış, adlî sistem de bundan nasibini almakta gecikmemiştir. Klasik devirde uzun yıllar çok iyi işleyen yargı fonksiyonu ve adliye teşkilatı devletin bütün unsurlarındaki bozulmayla beraber zayıflamıştı. Hukukçular geliri nisbetinde sıkıntılı ve dedikodusu bol olan kadılık görevlerine, geliri az ama daha huzurlu ve daha şerefli görülen fetva veya öğretim işlerini tercih etmekteydiler. Bu sebeple mahkemeler hukukî ehliyet ve ahlakî meziyetçe pek de yüksek olmayan naibleriin elinde kalmıştı. Öte yandan insanlar da hukukî ihtilaflarını -daha kolay ve ucuz olduğu için- müftülerden fetva sorarak çözümlenmeyi tercih etmekteydiler. Zaten ülkedeki cemiyet hayatı da hukukî ihtilafları arttıracak kadar çetrefil değildi. Hukukî ihtilaflar ve dolayısıyla mahkemelere intikal eden dava sayısı az olduğundan mahkeme gelirleri düşüktü, bu sebeple de rüşvet ve iltimas başgöstermişti. Öte yandan mahallî nüfuz sahibi kimseler yargı mensuplarını etkileyerek kendi istekleri istikametinde hareket etmelerini sağlamaktaydılar.

Hukuk kurallarına uymakta görülen gevşeklik, rüşvet ve iltimasın yayılması, adlî mercilerin yavaş yavaş ehil olmayanların eline geçişi ülkede adalet fikrini ve dolayısıyla emniyet ve asayiş zedelemiştir. Zaman zaman kısa vadeli ve sert tedbirlerle bunun önüne geçilmeye çalışıldıysa da başarı sağlanamadı. Böylece ondokuzuncu yüzyılın başına gelindi. Devletin başında bulunanlar artık pekçok müessesede olduğu gibi adliye teşkilatında da

ıslahat yapılması gerektiğine yürekten inanıyorlar, aksi takdirde devletin tamamen çökeceğinden endişeleniyorlardı².

B. Hukukî Sebepler

Klasik dönemde Osmanlı hukuku denince akla önce İslâm hukukunun Hanefî yorumu ve bu yolda kaleme alınmış eserler gelmektedir. Yine zaman zaman bu hukukun düzenlemediği ve düzenleme yetkisini devlet başkanına tanıdığı alanlarda (ta'zir gibi) kurallar getiren kanunnameler çıkarılmıştır. Bunlara da örfî hukuk denilmektedir. Bu ikisi, yani fıkıh kitapları ve kanunnameler ikisi birden Osmanlı hukuku literatürünü oluşturmaktaydı. Şu kadar ki kanunnameler bu hukukun çok cüz'î bir parçasını teşkil ederdi, esas ağırlık fıkıh hükümlerindeydi. Kadıların görev yaptığı genel mahkemeler her iki gruba giren ihtilaflara da bakıp karar verirlerdi. Bir başka deyişle kadılar örfî hukuka ilişkin davalarda da görevli ve yetkiliydiler. Merkezdeki Divan-ı Hümayun ise bazı önemli davalarla, kadıların bakmadığı bir takım davalara bakar, kadıların verdiği kararları bir üst mahkeme sıfatıyla denetleyerek gerekirse yeniden yargılama yapardı. Divan-ı Hümayun İslâm tarihindeki divan-ı mezâlimlerin bir örneğiydi. Bu mahkemelerde genellikle halkın birbirinden veya memurlardan şikâyetlerine bakılır, daha çok ceza ve haksız fiil davaları görülürdü. Divan-ı mezâlimler adeta örfî hukuk uyuşmazlıklarının çözümlendiği birer merciydi. Divan-ı Hümayun da bu gelenekten nasibini almıştır. Taşralarda beylerbeyi ve sancakbeylerinin teşkil ettiği divanlar da Divan-ı Hümayun'un küçük birer modeliydi, buralarda da çoğunluğu örfî nitelikte bir takım davalar görülürdü.

On dokuzuncu. yüzyılın ilk yarısında ülkede yaygın bir hal alan zulüm, rüşvet gibi hukuka aykırı davranışların önlenmesi için bir takım tedbirler getirilmiş ve bu yolda kanunname geleneğine uyularak ceza kanunları çıkarılmıştır. Reformların önemli bir göstergesini teşkil eden bu kanunların uygulanması da yeni kurulan meclislere verilmiştir. Burada da klasik dönemde rastlanan ve örfî hukuk niteliğindeki davalara kadı mahkemeleri yanında bu işle görevli mahkemelerin bakması geleneğine paralel bir uygulama vardır. Tanzimat sonrası kurulan mahkemeler divan-ı mezâlimlerin konumundaydı. Divan-ı Hümayun ve taşra meclislerinin yerini alarak kanunnamelerle belirlenmiş kurallar çerçevesinde yargılama yapmakla görevlendirilmişlerdi. Demek ki Osmanlı hukukuna farklı nitelikteki davalara farklı yargı mercilerinin bakması esası yabancı değildi. Bu yüzyılın ikinci yarısında da İslâm

² İlber Ortaylı: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 3.b. İst. 1995, 19, 131, 161-162.

hukuku hükümlerinin kısmen kanunlaştırıldığı görülmektedir. Bu kanunların uygulanması görevi de geleneksel kadı mahkemelerine değil, öncelikle Avrupaî tarzda yeni kurulan mahkemelere yüklenmiştir.

Kadılar klasik dönemde halkın mütegalibe ve devlet adamlarının zulümlerinden şikâyetlerine ilişkin davalara bakmaya çekinirlerdi. Çünkü bu davalar mahallî nüfuz ve etkilerden çoğunlukla masun kalamazdı. Bu gibi davaları soruşturma evrakıyla beraber merkezdeki Divan-ı Hümayun veya bunun taşralardaki örneğini teşkil eden paşa divanlarına havale ederlerdi. Bunlar her türlü etki ve nüfuzdan sâlim olarak karar verilen ve bu kararların tavizsiz icra edilebildiği mercilerdi. Onun için Tanzimat sonrasında öncelikle zulüm suçlarının önlenmesine yönelik mevzuatın uygulanması işi, kadılarına değil, Divan-ı Hümayun ve paşa divanlarının yerine geçmek üzere yeni kurulan meclislere verilmiştir.

C. Ticarî Gelişmeler

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa'nın ucuz ve bol malları Osmanlı ülkesini bir pazar durumuna getirmiş, dış ticaret çok gelişmişti. Bu sebeple pekçok Avrupalı tüccar Osmanlı ülkesine gelip gitmeye, hatta yerleşmeye başlamıştı. Bunlar Osmanlı teb'asıyla aralarında doğan ihtilaflarını bu alandaki baş döndürücü gelişmeye takip edemeyen ve dolayısıyla ticarî örfleri pek bilemeyen kadı mahkemeleri önüne götürmek yerine tüccar hakemlere havale etmekteydiler. Devlet, bu işi düzene sokmak ve en azından kontrol etmek zorunda kalarak ticaret davalarına bakan ve üyeleri arasında yabancıların da bulunduğu yargı meclisleri kurdu. Böylece ilk defa olarak şer'îye mahkemelerinin yetkileri sınırlandırılıyordu³.

D. Yabancı Devletlerin Baskıları

Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim azınlıklar aynı dinde buldukları Avrupa devletlerine ticaret konusunda aracılık yapıyorlardı. Bu arada Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik ve laiklik prensipleri özellikle bu gayrimüslim azınlıklar arasında yayılmış ve bunları hükûmetten bir takım imtiyazlar koparmaya itmiştir. Avrupa devletleri de, Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etmelerine imkân verecek bu fırsatı kaçırmayarak dindaşları olan azınlıkları desteklemiş, hatta onları tabiyetlerine alarak kendi vatandaşlarının imtiyazlarından yararlanmalarını sağlamışlar, bu vesileyle Osmanlı hükûmetine sürekli baskı yapmaya

³ Sabit: Usul-i Muhakeme-i Hukukiye, İst. 1302, 159-160; Ahmed Cevdet Paşa: Tezâkir: 1-12, 62-63.

başlamışlardır. Bu baskılar devletin sonuna kadar artarak sürmüştür. Oysa bu devirde Avrupa devletlerinde ne adliye sistemi ve ne de azınlıkların statüsü Osmanlı Devleti'ndekinden daha mükemmel değildi⁴. İşte 1839-Tanzimat, 1856-İslahat ve 1875-Adalet fermanları öncelikle bu baskı sonucunda ilan edilmiş, bunlarla gayrimüslim azınlıklara geniş imtiyazlar verilerek mahkemelerde üyelik ve şahitlik yapabilmeleri esası kabul edilmiştir. Denilebilir ki Osmanlı Devleti'nin pek çok sahada gücünü kaybetmesinden yararlanan Avrupa'nın baskıları bu devirdeki bütün reformlarda olduğu gibi, adliye reformlarında da en önemli etken olmuştur. Zamanın devlet ricalinin hemen her biri, bilhassa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar bir Avrupa devletinin tesiri altına girmişlerdi. Bu devirde İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus elçileri Bâbîâli'ye her istediklerini yaptırabilecek güç ve cesareti bulmuşlardır.

E. Merkezî Otoriteyi Güçlendirme Arzusu

Öte yandan Avrupa devletlerinin baskısı ve ıslahat fermanlarının iktizasından olan yeni kanunların uygulanması için yeni yargı mercilerine ihtiyaç duyulmuş, bu yolda nizamiye mahkemeleri adı verilen mahkemeler kurulmuştur. Hükûmet böylece merkezî otoriteyi güçlendirmeyi de düşünmüştür. O zamana kadar idare ile adliye bir arada oluşu için idarenin merkezîleştirilmesi ister istemez adliyeyi de etkilemiştir. Gerçekten ülkede çok nüfuzlu bir konuma sahip bulunan ve yargı otoritesini elinde tutan ulemanın gücü bu reformlarla giderek azalmıştır. Yargı yetkisi böylece giderek doğrudan merkeze bağlı ve ilmiye sınıfı gibi bir sınıfa mensup bulunmadıkları için siyasî ve sosyal nüfuzdan mahrum yeni memur-hakimlere intikal etmiştir. Oysa doğrudan merkeze bağlı buldukları halde kendilerinde güçlü bir sınıf mensubiyeti duygusu taşıyan kadılar, tam bir yargı bağımsızlığı içinde görev yaparlardı, merkezden bunlara direktif verilmesi diye bir şey söz konusu bile olamazdı. Kadılar azledilseler bile ulemadan oldukları için müderrislik, müftülük gibi başka işlerle de uğraşabilirler, böylece geçim endişesi çekmezlerdi. İşte adli reformlarda önemli bir sâik olan merkezleşme endişesi, yargı bağımsızlığını azaltılması sonucuna varmıştır⁵.

2. Adliye Reformlarının Meşruluk Temeli

Diğer bütün ıslahat hareketlerinde olduğu gibi adliye sahasındakilerde de pozitif hukuka, İslâm hukuku prensiplerine ve geleneklere uygun davranma endişesi hâkim olmuştur. Öyle ki

⁴ Ed. Engelhardt: Tanzimat, Trc. A. Düz, İst. 1975, 87-88, 94; Roderic Davison: Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Trc: O. Akınhay, İst. 1997, I/62, 139; Stanley Lane Poole: Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, Trc: C. Yücel, Ank. 1988, 84; Cavit Baysun: "Mustafa Reşit Paşa", Tanzimat I, İst. 1940, 731-734; Reşat Kaynar: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ank. 1991, 83 vd; Ahmed Cevdet Paşa: Tezâkir, 1-12, 26, 70-74.

yeni kurulan mahkemelerin hukuk tarihimizdeki divan-ı mezâlimlerin bir benzeri olduğunun dile getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Ticaret davalarının farklı mercilerde görülmesi, eski hukukun örf ve âdetin tatbikine ve hukukî ihtilafların hakemler vâsıtasıyla çözülmesine cevaz verişine dayanır. Bir fetva makamı olan şeyhülislâmlığa yargı görevinin de verilmesi eski hukukun fetvâ ile kazanın bir kişi veya makamda birleşmesinin caiz olduğu hükmüne uygundur. O zamana kadar tek hâkimle hükmeden mahkemelerin yanında heyet halinde karar veren mahkemelerin kurulması, bir başka deyişle toplu hâkim sistemi İslâm hukukuna yabancı değildir. Eski hukukta prensip tek hâkimdir, ama hâkimler heyet halinde de görevlendirilebilirler. Öte yandan gayrimüslimlerin muayyen davalarda hâkimlik ve şahitlik yapmalarına izin verilmiştir. Yine bu devirde getirilen istinaf ve temyiz yollarının İslâm hukukuna bir aykırılığı bulunmamaktadır. Bu müesseseler bu hukukta da farklı isimlerle mevcuttu.

Bütün bunlarda ıslahatçıların yüzlerini ne kadar Avrupa'ya çevirmiş olurlarsa olsunlar, geleneksel yetişme tarzı ve zihniyetinin etkisinden kurtulamamalarının da etkisi bulunduğu gibi; ülkede hâlâ belli bir nüfuzu olan ulemanın tepkisinden de çekinilmesi önemli rol oynamıştır. Bu sebeple Tanzimat devrine bir düalite hâkim olmuştur. Medrese yanında mektep, şer'îye mahkemeleri yanında nizamiye mahkemeleri varlığını sürdürmüştür. Bu husus Tanzimat reformlarının en önemli özelliğidir.

3. Adliye Reformlarında İzlenen Model

Tanzimat reformlarında Avrupa'nın baskısı en önemli rolü oynadığı gibi, bu reformların gerçekleştirilişinde de Avrupa sistemi örnek alınmıştır. Bu sistem iyi olduğu için değil, öncelikle güçlü olduğu içindir. Nitekim “güçlü olanın sözü geçer (*el-hükümü li'l-gâlib*)” prensibi tarih boyunca hâkim anlayışı temsil eder. Tanzimat döneminde yapılan ıslahatların hemen hemen tamamında olduğu gibi adliyede de kültür bakımından o zamanlar Avrupa'nın en gözde ülkesi Fransa'dan ilham alınmış, Fransız örneğine göre yeni mahkemeler teşkil edilmiştir. Bunda, bu ülkeyle eskiden beri süregelen dostane ilişkilerin yanında, Osmanlı ıslahatçılarının Fransa'da eğitim görerek bu ülkenin kültürünü benimsemeleri, ayrıca Fransa adliyesinin İngiltere, Avusturya ve Rusya'daki adlî sisteme göre örnek olarak alınmaya daha elverişli bulunması da etkili olmuştur. Öte yandan o dönemde liberal mutlak monarşinin hakim olduğu Fransa'nın idare tarzını, Osmanlı ricâli kendi bünyemize uygun ve ideal bir

⁵ Davison, Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 159.

sistem olarak görmüştür. Osmanlı Devleti'nde idare ile adliye birbirinden ayrı olmadığı, Tanzimat devrinde de bir süre böyle devam ettiği, idarî ve adlî ıslahatın birbirine paralel yürütüldüğü göz önünde tutulursa, idarî reformlara akseden Fransız örneğinin adlî reformlara da aksetmesi doğaldı. Bu devirde yayınlanan mevzuatın büyük çoğunluğu Fransa'dan iktibas edilmiş, böyle olmayanlarında da önemli nisbette buradan ilham alınmıştı. İdare ve buna paralel olarak yargı alanındaki ıslahat, dönem dönem sadriazamlık yapan Reşid, Âli ve Said Paşalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak hepsinde zamanın önde gelen hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın birinci derecede rolü olmuş ve emeği geçmiştir.

III. Tanzimat Devrinde Adliye Teşkilatı

1. İlk Adlî Reform: Ticaret Mahkemeleri

Klasik devirde Osmanlı teb'ası ile kendilerine ticaret için hükûmetçe izin verilen (XIX. asır başlarında kendilerine beratlı Avrupa tüccarı denilen) ecnebler arasındaki davalara tercüman hazır bulunduğu halde kadılar bakar, konusu dörtbin akçeden fazla olan davalar Arz Odası'nda sadriazam huzurunda görülürdü. 1801 yılında gümrük emininin başkanlığında ecnebi ve yerli tacirlerden oluşan komisyonlar ticarî davalara bakmaya başlamışlardı. Tanzimat Fermanı'nın ilanı sıralarında bu komisyon ticaret meclisi adıyla, yeni kurulan Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. 1847 yılında ticaret meclisinin teşkilatı yeniden ele alınarak ecneblerle ilgili davalarda bunlarda yabancı devlet temsilciliklerinin seçtiği ecnebi üyelerin de yerlilerle eşit sayıda yer alması esası benimsenmiştir. Aynı yıl bu ticaret meclisleri, ticaretin gelişmiş olduğu başka Osmanlı şehirlerinde de açılmıştır⁶. Çoğunlukla ticarî örfelere göre karar veren ticaret meclisleri nezdinde, bu örfeleri iyi bilen ecnebler avantajlı, ve fakat bundan mahrum olan yerli tüccar dezavantajlı durumdaydı. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ise ömürlerinde gidip görmedikleri, dilini dahi bilmedikleri ecnebi devletlerin tabiyetine girerek ecnebi statüsünün avantajlarından faydalanmıştır. Bu da müslüman yerli tüccarın iyice aleyhine olmuştur.

Ecnebi ve yerli teb'a arasındaki ticaret, hukuk ve ceza davalarına bakmak üzere karma mahkemeler kurulmasını öngören 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın hükümleri istikametinde 1860 yılında Fransız ticaret kanununun dördüncü kısmı iktibas edilerek ticaret meclisleri mahkeme adını almış ve teşkilat yapıları etraflı düzenlenmiştir. Yerlilerle ecnebler arasındaki

⁶ Halil Cemaleddin/Herand Asador: Ecânibin Memâlik-i Osmaniyyede Hâiz Buldukları İmtiyazât-ı Adliyye, İst. 1331, 70-79.

davalarda ilgili ecnebinin elçilik veya konsolosluga gönderilecek iki ecnebi üye ve bir de tercüman hazır bulunurdu. Ticaret mahkemesi olmayan yerlerde hukuk mahkemeleri ticarî davalara ticaret kanununa göre bakardı. Ticaret mahkemelerinin verdiği kararlardan konusu beşbin kuruşu aşanlara merkezdeki Divan-ı İstinaf'da itiraz edilebilir, burada verilen hükümler Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de temyiz olunabilirdi. 1875 yılında yayınlanan Adalet Fermanı'nın hükümleri çerçevesinde o güne kadar Ticaret Nezareti bünyesindeki ticaret mahkemeleri ve Divan-ı İstinaf, Adliye Nezareti'ne bağlandı; İstanbul Ticaret Mahkemesi, taşradan gelen ticaret davalarının istinaf mercii haline geldi. Mısır'da da 1875 yılında karma mahkemeler kurulmuştu, ancak burada yabancı üyeleri elçilikler değil, hükümet seçmekteydi. Karma ticaret mahkemeleri, 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılmasına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Taraflardan birinin ecnebi olduğu ceza davalarına ise münhasıran Osmanlı hâkimleri bakar ve yargılama esnasında tercüman hazır bulunurdu⁷.

2. Nizamiye Mahkemeleri

1840 tarihinde kabul edilen ceza kanununun uygulanması büyük ölçüde Tanzimat prensiplerinin hayata geçirilmesi demek olduğundan, merkez ve taşrada kurulan meclisler idarî ve malî görevlerinin yanısıra bu işle de görevlendirilmiştir. Taşralarda memurlarla müslüman ve gayrimüslim halktan ileri gelenlerin katıldığı ve belde kadısının de üye olarak yer aldığı taşra meclisleri, bu kanun çerçevesinde karar vermekte, bunların önemli suçlara dair kararları merkezdeki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de temyizen incelenmekte ve gerekirse yeniden muhakeme yapılmaktaydı⁸. 1837 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ aynı zamanda merkezde işlenen suçlar için bidayet ve devlet memurları için idare mahkemesi fonksiyonunu icra ediyordu. Bu devirde üst yargı mercii olarak Divan-ı Hümayun'un yerini Meclis-i Vâlâ almıştır⁹. 1854 yılında idare ve adliyenin ayrılması yolunda önemli bir adım atılarak merkez ve taşrada meclis-i tahkikat adında yargı mercileri kurulmuş, bunlar sadece ceza davalarına bakmakla görevlendirilmişlerdir. Bunların üst mercii fonksiyonunu da tabiatıyla Meclis-i Vâlâ ifa etmiştir¹⁰.

⁷ Cemaleddin/Asador, 430 vd.

⁸ İlber Ortaylı: Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Ank.1974, 13-31; Musa Çadırcı: "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşumu", Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, Ank. 1985, 257-277; Stanford Shaw: "Local Administrations in the Tanzimat"; 150. Yılında Tanzimat, Ank. 1992, 33-49.

⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu: Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Ank. 1994, 118-121.

¹⁰ "Meclis-i tahkik hakkında karargir olan nizamname", *Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve onu takiben neşrolunan kavanin ve nizamata*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 3236 numaralı yazma.

1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi ile idare ile adliye birbirinden ayrılmış; taşra meclislerinin de adli görevleri Fransız örneğine göre kurulan yeni nizamiye mahkemelerine verilmiş; öte yandan bu mahkemeler ceza davalarının dışında belirli bazı hukuk davalarına bakmakla da yetkilendirilmiştir. Köy ve nahiyelerde ihtiyar heyetleri sulh derecesinde görev yapacak, adliye bidayet, istinaf ve temyiz mahkemeleri şeklinde teşkil edilecekti. Bu defa yeni mahkemelerle şer'î mahkemeleri arasında görev ve yetki uyuşmazlıkları doğmuş ve devletin sonuna kadar da süregelmiştir. Söz gelişi nizamiye mahkemesinde görülen bir adam öldürme davasında tarafların eğer şahsî talepleri varsa bunlar şer'î mahkemesine giderek buradan da ayrı bir hüküm çıkarabilirlerdi. Böylece nizamiye mahkemesinde beraat eden bir kimse şer'î mahkemesince idama mahkûm edilebilir, aksi de söz konusu olabilirdi. Hukuk davalarını da taraflar şer'î mahkemelerine götürebilirdi. Osmanlı hukukunun yapısından doğan bu düallite Tanzimat devrinin ve bu devirdeki adliye ıslahatının en bariz vasfı olmuştur. Bunu önlemek için zaman zaman her iki mahkemenin görev ve yetki sınırını belirleyen kararname yayınlamak ihtiyacı hissedilmiş, ancak devletin sonuna kadar bunda başarılı olunamamıştır.

Bu devirdeki reformlarla hukukumuzda o zamana kadar rastlanmayan istinaf ve toplu hakim gibi müesseseler de girmiştir. Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bu mahkemelerin kararları merkezdeki Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'e temyiz edilebilmekteydi. Meclis-i Vâlâ 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Devlet adıyla iki organa ayrılmıştı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanı nazır ünvanıyla kabinenin üyesiiken, 1837 yılında klasik dönemdeki çavuşbaşılık memuriyetinin yerini alan Divan-ı Deavi Nezareti 1875 yılında Adliye Nezareti'ne dönüştürülerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Ticaret Divan-ı İstinaf'ı da buraya bağlandı. Bu arada nizamiye mahkemeleri hakimleri için de daha önce (1869) lise seviyesinde kurulmuş bulunan hukuk okulu 1880 yılında fakülte seviyesine getirildi. Böylece müslümanlar gibi medreselerde okuyamadıkları için gayrimüslimlerden hukuk bilgisinden oldukça mahrum hatta cahil kimselerin nizamî mahkemelere üye olmalarının önüne geçilmek istendi. Hâkim tayinleri düzene bağlandı, hâkimlerin teminat altında ve her türlü müdahaleden uzak olduğu ifade edildi. Nizamiye mahkemelerinde bir başkan ve iki üye bulunur, başkan genellikle ilmiye sınıfından bir kadı ve üyelerden biri de zimmî olurdu. Pratikte bütün adli işleri hukukçu olması itibarıyla mahkeme başkanı yürütürdü, çünkü üyeler genellikle hukuk bilgisinden tamamen mahrum, hatta okur-yazar bile olmayan kimselerdi. Öte yandan gayrimüslimlerin adliyede müslümanlarla eşit temsili de sözde kalmıştır, çünkü üç kişilik bu mahkemelerde çoğunluk müslümanlarda olduğu için bunların dediği olurdu.

93 Harbi mağlubiyeti ve bunu takiben imzalanan Berlin Anlaşması sırasındaki telkinler doğrultusunda 1879 yılında mahkemelerde son bir düzenleme yapılmış, Fransız orijinli Teşkilat-ı Mehakim Kanunu kabul edilmiştir. Bununla ilk defa savcılık kurumu getirilmiş, modern anlamda avukatlık ve noterlik kurulmuştur. İkinci Meşrutiyet'ten sonra toplu hakim usulünden vazgeçilmek zorunda kalınmış ve 1913'te sulh hakimlikleri kurulmuştur. Adliye teşkilatı bu haliyle cumhuriyete kadar gelmiş, cumhuriyetten sonra 1924 yılında şer'iyeye mahkemeleri kaldırılarak nizamiye mahkemeleri ülkenin yegâne genel mahkemeleri olmuştur. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin dönüştüğü Mahkeme-i Temyiz de cumhuriyetten sonra Yargıtay adını almıştır¹¹.

3. Şer'iyeye Mahkemeleri

Bir yandan nizamiye mahkemeleri adıyla yeni yargı mercileri kurulurken, diğer taraftan devletin genel mahkemeleri olan şer'iyeye mahkemeleri aslî hüviyetlerini korumakla beraber ıslahattan da -sınırlı olmakla beraber- nasibini almıştır. Bu devirde merkezî otoriteyi güçlendirme endişesiyle ilmiye sınıfının, bu arada kadıların nüfuzu azaltılmaya çalışılmıştır. Öncelikle o zamana kadar daha çok istişarî görevleri bulunan Şeyhülislâmlığa yargı görevi de verilerek, kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın Süleymaniye'deki ağalık makamı o zamana kadar belirli bir makamı bulunmayan şeyhülislâma tahsis edildi ve şer'iyeye mahkemeleri, bu arada kazaskerler ilmiye sınıfının başı olan ve artık kabineye de katılan şeyhülislâma bağlandı. O zamana kadar sadriazam huzurunda görülen Huzur Mürafaaları da buraya nakledildi¹². Ayrıca vakıflarla ilgili davalara bakmak üzere Evkaf Mahkemesi kuruldu. Eskiden beri adlî yetkilerin yanısıra sahip buldukları idarî, beledî ve malî yetkiler kadılardan alınarak bunlar yalnızca dava görmekle sınırlandırıldılar. Daha sonra yargı yetkileri de daraltılarak bir takım davalara bakma yetkisi yeni kurulan mahkemelere verildi. Ancak ülkede hâkimlik yapacak başka hukukçu bulunmadığı için bu yeni mahkemelerin başkanlığı zarureten yine kadılarına verildi. Böylece kadılar hem geleneksel şer'iyeye mahkemelerinde, hem de yeni nizamiye mahkemelerinde görev yapar oldular. Bu devirde ayrıca kadıların durumu iyileştirilmeye çalışılarak rütbe ve dereceleri belirlendi. Bu mesleğe ehil kimselerden imtihanla tayin yapılması, o zamana kadar belirli sürelerle tayin edilen kadıların artık geçerli bir sebep olmaksızın azledilmemesi, önceleri mahkeme hasılatıyla geçinen kadılarına artık diğer memurlarla beraber maaş bağlanması, kadıların görev yerlerine ancak zorunlu durumlarda ve

¹¹ Abdurrahman Adil: Mahkeme-i Temyiz, Kostantiniye 1312, 23 vd; Recai Seçkin: Yargıtay, Ank. 1967, 58-59.

¹² Takvim-i Vekâyi': no: 164, tarih: 1 Safer 1254.

ehil kimselerden naip gönderebilmesi gibi yeni esaslar getirildi. Bu arada 1854'de Muallimhane-i Nüvvab adıyla (sonradan Mekteb-i Nüvvab, daha sonra da Medrese-i Kudat) bir hukuk okulu açılarak kadıların buradan mezun olması şartı aranmaya başlandı. Kadıların verdikleri kararların temyizden incelenmesi için Huzur Mürafaaları'nın yerine 1862 yılında Meşihat'te Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye kurularak, temyiz edilen şer'î mahkeme hükümlerinin şekli incelemesi Fetvahane'nin İlâmat Odası'nda, maddî incelemesi de bu yeni mecliste yapılmaya başlandı. İkinci Meşrutiyet'ten sonra kadıların statüleri yeniden hukukî düzenlemeye konu oldu. 1917 yılında şer'î mahkemeleri Meşihat'ten alınarak Adliye Nezareti'ne bağlandı. Böylece kabineden de çıkartılan şeyhülislâm eskiden olduğu gibi sadece fetva fonksiyonuyla sınırlandırıldı. Ancak şer'î mahkemelerini kaldırma, ilmiye sınıfının nüfuzunu kırma ve hukuku laikleştirme yolunda bir teşebbüs olarak görülen bu durum üç sene sürebildi. İttihad ve Terakki Fırkası düştükten sonra hemen eski duruma döndü. Politik maksatlarla yapıldığı için bütün bu düzenlemeler beklenen neticeyi sağlayamadı; bilakis ilmiye sınıfının giderek aslî görevlerinden uzaklaşmasına ve politize olmasına sebebiyet verdi. Cumhuriyetten sonra laik hukuk sistemine geçilmiş ve dolayısıyla artık kendilerine ihtiyaç duyulmayan şer'î mahkemeleri bütünüyle kaldırılmıştır.

4. İmtiyazlı Vilâyetlerdeki Reformlar

Adliye reformları ülkenin her tarafında yeknesak bir şekilde yapılamamıştır. İstanbul adliyesi -başşehir olması itibarıyla- diğer vilâyetlerden az çok farklılık taşırdı. 1870 ve 1871 tarihli nizamnamelerle payitahtın mahkemeler teşkilatı düzenlenmiş, 1872 yılında da bu teşkilat ufak-tefek farklılıklarla ülke çapında yaygınlaştırılmıştır. Öte yandan Lübnan, Girit, Yemen gibi imtiyazlı vilâyetlerde adliye teşkilatı bölgenin sosyal ve etnik özellikleri dikkate alınarak düzenlendiği gibi, merkezle bağı iyice zayıflamış olan Mısır gibi vilâyetlerde adliye reformları mahallî otoritelerce, ancak merkezle aynı paralelde gerçekleştirilmiştir. 1861'de Lübnan ve 1867'de Girit'te çıkan etnik kaynaklı isyanlar bastırıldıktan sonra burada müslüman ve gayrimüslim halkın eşit sayıda yer aldığı mahkemeler teşkil edilmişti. Bu mahkemeler sonraları ülkenin her yerinde kurulan nizamiye mahkemelerine örnek teşkil etmiştir. Mısır'da 1875'te karma mahkemeler kurulmuş, 1883 yılında da nizamiye mahkemelerine paralel biçimde ehliyet mahkemeleri kurularak şer'î mahkemelerinde sadece şahıs, aile ve miras hukukuna dair davalara bakma yetkisi kalmıştır. Ayrıca şer'î mahkemeleri için de bidayet, istinaf ve temyiz dereceleri getirilmiştir¹³. Yemen'in Zeydîlerin

¹³ Subhi Mahmasani: el-Evdau't-Teşriyye fi'l-Düveli'l-Arabiyye, Beyrut 1962, 227 vd.

hâkim olduğu kuzey mıntıkasında nizamiye mahkemeleri kaldırılarak bunların görevleri eskiden olduğu gibi şer'îye mahkemelerine verilmiş, İkinci Meşrutiyet'ten sonra bu mezhepten de kadılar tayin edilmeye başlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk defa sünnî olmayan bir mezhebin hukuk görüşlerinin uygulanmasına imkân verilmiş oluyordu. İmtiyazlı vilâyetlerdeki adliye reformları hep bir takım zaruretler altında gerçekleştirilmiş, bunlar sonradan ülke genelinde kurulan adlî sisteme öncülük teşkil etmiş veya bu sistemle paralellik göstermiştir.

5. Özel Mahkemeler

A. Cemaat Mahkemeleri

Zimmîler, yani gayrimüslim teb'a, Tanzimat devrinde de eskiden olduğu gibi ahval-i şahsiyye denilen şahıs, aile ve miras davalarını kendi ruhanî temsilcileri huzuruna götürebilirdi. Bu mahkemelerin kararları kesindi ve Osmanlı icra makamlarınca yerine getirilirdi. Bununla beraber zimmîler, bu sahadaki davalarını bile muntazam kanun yolu usulüne tâbi bulunan ve masrafı daha düşük Osmanlı mahkemelerine götürmeyi tercih ederlerdi¹⁴. Osmanlı ülkesinde devletçe tanınmış olarak tüm ortodoksların bağlı bulunduğu Rum, Gregoryen Ermeni, Musevi, Latin, Katolik Ermeni ve Protestan cemaatleri mevcuttu. Tanzimat'tan sonra 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin durumunda ıslahat yapılacağı vaadi doğrultusunda yeniden düzenlenen millet sistemiyle otonomileri teyid edilen ve imtiyazları genişletilen her cemaatin temsilciliklerinde ruhanî ve cismanî işlerine bakan birer meclis kuruldu. Bunlar söz konusu davalara bakmaya başladı. Ancak cemaatlerle hükûmet arasında bu adlî imtiyazın sınırı hakkında zaman zaman hayli sürtüşmeler yaşanmıştır. Osmanlı hükûmeti malî yönü bulunan ve kamu düzeni bakımından önemli bazı durumlarda gayrimüslimlerin davalarına müdahale etmek lüzumunu hissetmiştir. Söz gelişi varisler arasında yetimlerin de bulunduğu tereke taksimine ve ayrıca gayrimenkule dair her türlü davalarda Osmanlı mahkemeleri yetkili görülmüştür. 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile cemaat mahkemeleri tümüyle kaldırılarak görevleri şer'îye mahkemelerine verilmişse de büyük tepkilerin doğması üzerine 1919 yılında eski duruma dönülmüştür. Lozan Antlaşması ile cemaat mahkemeleri kaldırılmış, ancak cemaatlerin hukukî imtiyazlarının süreceği kabul

¹⁴ Cabirzade Mehmed Şevki: Ta'yin-i Merci, İst. 1322, 225; Gülnihal Bozkurt: Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Ank. 1989, 14, 23; Bilal Eryılmaz: Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İst. 1990, 41

edilmişti. Türk hükûmeti Batı hukukunu toptan iktibas edince cemaatler bu imtiyazlarından vazgeçmişlerdir.

B. Konsolosluk Mahkemeleri

İki tarafın da ecnebi olduğu davalar eskiden olduğu gibi konsolosluk mahkemelerinde görülmekteydi. Aynı ecnebi devlet teb'ası olmayanlar arasındaki davalara bu devlet temsilciliklerince seçilmiş bir komisyon bakardı. Konsolosluk mahkemelerinin kararlarına karşı bağlı bulunduğu ülke mahkemelerinde itirazda bulunulabilirdi. Ancak bunlar genellikle parayı verenin haklı çıktığı mahkemeler olarak görülmüştür¹⁵.

C. İdare Mahkemeleri

Bu devirde idarî yargı da Fransız örneğine göre düzenlenmişti. Klasik dönemde gerek Divan-ı Hümayun ve taşralarda paşa divanları, gerekse kadılar halkın idareden şikâyetlerine bakmaktaydı. Tanzimat'ın ilk devresinde merkez ve taşrada kurulan meclisler gerek memur yargılaması ve gerekse idare ile şahıslar arasındaki davalara bakılması için görevlendirilmiştir. 1864 yılından sonra tam anlamıyla idarî rejime geçilerek taşralardaki idare meclisleri bu davalara bakmış, merkezdeki Şûrâ-yı Devlet de kurulduğu 1868 yılından itibaren bunların kararlarına karşı bir temyiz mercii olmuştur. Bu merciin başkanı aynı zamanda kabinenin de üyesiydi. İdare ile şahıslar arasındaki ihtilafların çözümü işi Birinci Meşrutiyet'ten sonra bir ara genel mahkemelere (nizamiye mahkemelerine) verilmiş, idare mahkemelerinde yalnızca memur muhakemesi işi kalmıştır. Şûrâ-yı Devlet, cumhuriyetten sonra Danıştay adını almıştır¹⁶.

D. Askerî Mahkemeler

Eskiden ordu mensuplarının davalarına yine ordu mensupları tarafından özel kanunları uyarınca bakılır ve hükümler yine burada yerine getirilirdi. Tanzimat döneminde Fransız örneğine göre yeni askerî ceza kanunları çıkarılmış, bununla ilgili davalara bidayeten bakma

¹⁵ Cemaleddin/Asador, 161 vd.

¹⁶ İbrahim Hakkı Paşa: Hukuk-ı İdare, İst. 1328, 258 vd; M. Şevki, 267, 280 vd; İ. Hakkı Görel: Devlet Şurası, Ank. 1953, 13 vd; Rüştü Aral: "Yargı Yönünden Danıştayın Gelişimi", Yüzyıl Boyunca Danıştay, Ank. 1986, 231 vd.

görevi divan-ı harplere, bunların kararlarını temyizen inceleme görevi de sonradan divan-ı temyiz adını alan divan-ı teccüssü verilmiştir¹⁷.

Sonuç

Tanzimat devrinde teşebbüs edilen ıslahatlar gerek malî imkânsızlıklar, gerekse iç ve dış tepkiler sebebiyle ileri götürülemedi, umulan hedeflere ne yazık ki tam anlamıyla varmak mümkün olamadı. Bu devirde adliye sahasında yapılan ıslahat, diğerlerinde de olduğu gibi kimseyi memnun edemedi. Müslüman teb'a bunları geleneksel düzenden uzaklaşma olarak kabul etmiş, hükûmete karşı bağlılık ve emniyeti azalmıştır. Yüzyıllardır hiç değilse teorik olarak birinci sınıf statüde bulunan müslümanlar gayrimüslimlerin kendileriyle aynı seviyeye getirilmesini haysiyet kırıcı bulmuşlardır. Baskılarıyla hükûmeti ıslahata iten yabancı devletler yapılanları yeterli görmemiş, baskılarını giderek arttırmışlardır. Avrupa'nın baskısına sebep ve dolayısıyla ıslahata konu olan gayrimüslim teb'a ise asla tatmin olmamış, bütün ıslahatların göz boyamadan ibaret ve göstermelik olduğuna kanaat getirmişler; öte yandan müslümanların hakimiyeti yerine kendi ruhanî liderlerinin veya mahallî temsilcilerinin zorbaca tahakkümüne düşmüşlerdir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Babîâli de bu işi savsaklamaya büyük gayret sarfetmiş, ıslahat konusunda isteksiz davranmıştır. Hukuk ve özellikle adliye sahasında radikal reformlar yapmakla geleneksel düzen ve dinî kuralların haleldar edileceğinden korkmuş, ulema ve kamuoyunun tepkisinden çekinilmiştir. Ayrıca reformlar konusunda Babîâli ile Saray arasında da çoğu zaman bir ahenk olmamıştır. Biraz da bu sebeplerden ülkede yargı konusunda bir düalite doğmuş, hangi davanın hangi mercide görüleceğini anlamaktan hâkimler bile âciz kalmışlardır. Adliye ıslahatının semere vermesi için gereken yeterli sayıda eleman hiç bir zaman bulunamamış, vaktiyle ilmiye sınıfına girmek için çok kimse yarışırken, mahkemelerde hâkimlik yapmak üzere çok az hukukçu yetişmiş olmuştur. Müslüman hâkimler medrese mezunu, hukuk öğrenimi görmüş kimseler olmasına karşılık, gidebilecekleri bir hukuk okulu bulunmadığı için gayrimüslimlerden -bilhassa ilk zamanlar- hukuk nosyonundan mahrum, hatta okur-yazar bile olmayanları sırf azınlık kontenjanını doldurma amacıyla nizamî mahkemelere üye olarak katılmışlardır. Burada çoğunluk hep müslümanlarda kaldığı için (üçte iki oranında) gayrimüslim üyelerin varlığı gerçekten göstermelik olmuştur. Yetişmiş eleman azlığı sebebiyle nizamiye mahkemelerine hâkim olarak kadılar, ilmiye sınıfı mensupları getirilmiş,

¹⁷ Hüseyin Avni: Askeri ceza Kanunu Şerhi, Neşreden: Mihran, 88 vd; M. Hilmi Özarpat: Askeri Ceza Yargılama Usulü Hukuku, Ank. 1950, 15 vd; Vasfi Raşid Seviğ: Askeri Adalet, Birinci kısım, Ank. 1955, 60

hatta çoğu beldede kadılar hem şer'iyye ve hem de nizamiye mahkemelerinde davalara bakmışlardır. Böylece ıslahatçılar ulemanın nüfuzunu kıralım derken, arttırıvermişlerdir. Öte yandan gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabulü konusunda da mahkemeler oldukça isteksiz davranmış, hatta işi bilerek savsaklamışlardır. Bir ecnebi ile yerli arasındaki ihtilaflara bakan karma mahkemelerde ecnebi üyeler de yer aldığından bu durum, çoğu zaman bunların tâbiyetinde buldukları devletlerin mahkemelere ve yargılama safahatına müdahalesine yol açmıştır. Kimi zaman yabancı devletler Osmanlı mahkemelerinin yabancı unsurlu ceza davalarında tercüman hazır bulunduğu halde münhasıran yetkili olmalarını kabule yanaşmamışlardır. Gayrimüslim teb'a, ecnebilere tanınan imtiyazlardan yararlanmak için yabancı devletlerin tâbiyetine girmeye başlamıştır.

Ancak şurası unutulmamalıdır ki, değişmenin bedeli olduğu gibi, değişmemenin de bir bedeli vardı. İnsanların ve toplumların başlangıçta çoğu zaman değişime karşı tepki göstermeleri, yaradılışlarındaki tutuculuktan kaynaklanır. Yerleşik inançlar ve gelenekler, yeniliklere -olumlu da olsalar- hüsnü kabul göstermeyi engeller. Bu tabii bir tepkidir. Osmanlı toplumunda da böyle olmuştur. Bütün bunlarla beraber, Tanzimat devri adli reformları yabancı baskının eseri oluşuna, düalitesine, ciddi bir çalışmanın ürünü olmayışına, taklitçi niteliğine rağmen devlet müesseselerini bir süre daha ayakta tutarak çözülmeyi geciktirmiş, bu alanda cumhuriyet sonrası reformlara da temel teşkil etmiştir.